

2° așa-numitele *Excerpta antiqua* ale cărților VI-XVIII, cel mai bine păstrate în *Urbinas Graecus 102* (și el tatăl unei numeroase posterități);

3° așa-numitele *Excerpta Constantiniana*, întocmite în zilele lui Constantin al VII-lea (+959) sub forma a șase culegeri de fragmente spicuite în istoricii greci pe diferite teme: *De uirtutibus et utilis*, *De sentiētiis*, *De insidiis*, *De strategematis*, *De legationibus Romanorum ad gentes*, *De legationibus gentium ad Romanos* (fiecare din aceste florilegii fiind reprezentat printr-un unic manuscris, cu excepția ultimelor două).

Manuscriselor li se adaugă de la o vreme câțiva papiri de mică întindere (cel mai prețios fiind *Pap. Berol. 1570*) și tradiția indirectă, reprezentată mai ales prin Tit-Liviu și Diodor, pe lângă Plutah și Appian.

Noua ediție se întemeiază, cum era de așteptat, pe manuscrisele cele mai apropiate de arhetip: pentru cărțile I-V, pe A, C, Z, D, E, J; pentru *Excerpta antiqua*, pe F, D și G (împreună cu H și K); pentru *Excerpta Constantiniana*, pe M, P, Q, F, W, X. În stabilirea textului, de altă parte, P.P. se lasă călăuzit în chip judicios de particularitățile de limbă proprii lui Polibiu. „Notre historien — observă el — écrit la *koiné*, qui est sensiblement différente de l'attique. Il ne faut donc pas s'étonner de trouver dans les mss des formes et des tournures qui seraient incorrectes chez Platon ou Isocrate. Quelques éditeurs se fourvoyent en atticismant Polybe. Ainsi I 4,8 on trouve *ἔν* avec l'indicatif futur; c'est à tort que Dindorf rejette *ἔν* (cf. I 108, 7). On conserve avec raison des tournures comme *ὅταν ἦσαν* (IV 32,5), *ὅταν προσήρσειε* (XIII 7,10), *ἐπειδὴν ἀνέστησε* (XIII 7,8). La connaissance du vocabulaire et du style permet soit d'accepter des leçons au premier abord surprenantes, soit de corriger sans témérité un texte fautif”.

Poate pentru că, în cazul lui Polibiu, dispunem de amplul și bogatul comentariu al lui Walbank, notele explicative ale ediției sînt reduse la foarte puțin, iar „Notele complementare”, semnalate la alte texte ale colecției Budé, lipsesc cu totul. De un folos indiscutabil sînt, în schimb, hărțile colorate adăugate fiecărei cărți, a căror serie va continua, nădăjduim, pînă la încheierea ediției.

D. M. Pippidi

CICÉRON, *Les devoirs*, Introduction, Livre I. Livres II et III. Texte établi et traduit par Maurice Testard, Paris, Les Belles Lettres, 1965, 1970.

Avem în față una dintre cele mai bune ediții ale faimoasei și importantei opere *De officiis*. Claritate, grijă de adevăr, perspicacitate în alegerea celor mai bune lecțiuni caracterizează această lucrare, care vine să arunce și mai multă lumină asupra numeroaselor probleme ridicate de această operă a oratorului latin. În introducere, autorul ediției discută următoarele probleme: Data și împrejurările în care Cicero a compus opera; Destinatarul; Izvoarele; Trecere în revistă a problemelor de doctrină; Supraviețuirea operei; Textul. Cîteva observații preliminare, un rezumat al principalelor paragrafe ale cărții și tabloul siglelor precedă textul. Traducerea paralelă a textului este însoțită de note. În acest fel lucrarea cuprinde capitolele esențiale pe care ne-am obișnuit de mult timp să le găsim în cele mai bune ediții editate de societatea „Les Belles Lettres”.

În ceea ce privește introducerea, trebuie subliniată critica pe care o face autorul ediției savanților care, în discutarea izvoarelor folosite de Cicero în *De officiis*, au ținut prea mult seamă de simple indicii, s-au bazat pe verosimilități și n-au ținut destul seamă de afirmațiile făcute de Cicero însuși (p. 28). Autorul este pe deplin îndreptățit să facă această critică,

așa cum este îndreptățită (p. 49) concluzia că Cicero, pentru cartea a III-a, n-a găsit nici o operă care să-i servească de model. Multele opere pe care le citise oratorul, precum și vasta sa cultură, i-au ajutat să compună importanta carte a III-a din *De officiis*.

Cînd este însă vorba de ceea ce autorul ediției numește *Aperçu doctrinal*, la afirmația „Le *De officiis* est l'œuvre d'un grand honnête homme”, Testard face o notă, în care spune că afirmația „honnête homme” ar cere o pledoarie, căci dosarul este pledabil, pledoarie pe care n-o întreprinde aci. Autorul ediției se referă, desigur, la critica negativă sau mai bine zis distructivă care a început cu invectiva atribuită lui Salustiu și a culminat cu critica virulentă făcută marelui orator roman de către cunoscutul învățat francez J. Carcopino. Prin afirmația făcută mai sus, autorul ediției se vede oarecum intimidat de critica negativă. În realitate, nu este vorba de un dosar al unui vinovat, ci de exagerările unei critici care n-a ținut seama decît de slăbiciunile unui om, reale, dar care nu trebuiau exagerate. Sînt de acord cu Testard că Cicero a fost, îndeobște, raportat la epoca în care a trăit, un om cinstit și care s-a indignat în fața răului, oriunde l-a întîlnit, deși nu a găsit întotdeauna cele mai bune mijloace de a-l vindeca.

Trebuie subliniată, de asemenea, importanța observației făcute de autor (p. 57) cu privire la idealul inaccesibil al frumuseții morale, care nu-l împiedică de a fi totuși un om de acțiune și de a viza acțiunea.

În ceea ce privește manuscrisele operei *De officiis*, autorul a urmat de preferință indiciile familiei Z, care, ca și familiile Q, O, X, reflectă o tradiție constituită în secolele VIII—X, în care manuscrisele, după o fluctuație a cărei amploare se întrezărește la Nonius, au căpătat o stabilitate remarcabilă. Autorul nu urmează însă o sursă unică, ci acolo unde Z prezintă o lecțiune dubioasă, nu cîzită să adopte și alte lecțiuni.

Inteligența cu care sînt alese cele mai bune lecțiuni se vede și din următorul exemplu : în I, 10, 31, Cicero spune : *Sed incidunt saepe tempora cum ea quae maxime videntur digna esse iusto homine eoque quem uirum bonum dicimus, commutantur fiuntque contraria, ut reddere depositum etiamnunc furioso, facere promissum; quaeque pertinent ad ueritatem et ad fidem, ea migrare interdum et non seruare fit iustum*. Este vorba de cuvîntul *migrare*, pe care manuscrisele pe l-au înlocuit prin *negare*. Autorul a ales lecțiunea mai grea, fiindcă paralelismul ar fi fost mai bine păstrat în cazul *ea negare et non seruare*, pe cînd în cazul *migrare* se nuanțează gîndirea lui Cicero. În fond, nici *negare* nu este, din punct de vedere logic și gramatical, incorect.

În I, 13, 39 citim : *Atque etiam si quid singuli temporibus adducti hosti promiserunt, est in eo ipso fides conseruanda, ut primo bello Punico Regulus captus a Poenis* și urmează cunoscutul exemplu al lui Regulus, care, după ce a sfătuit senatul să nu predea prizonierii, s-a întors la dușmani spre a nu-și călca cuvîntul dat. Este vorba de cuvîntul *singuli*, pe care manuscrisele Pb îl redau sub forma *singulis*. În acest fel acordul este făcut între *temporibus* și *singulis*, iar verbul *promiserunt*, în acest caz, nu mai are un subiect exprimat. Desigur, lecțiunea *singuli* aleasă de autorul ediției, care dă un subiect verbului *promiserunt*, este logică și corespunde unei necesități gramaticale, dar nici acordarea lui *singuli* cu *tempora*, în forma *singulis temporibus*, nu este lipsită de sens. Problema constă în a ști pe ce idee a vrut Cicero să pună accentul, pe faptul că au fost izolate cazurile cînd anumiți oameni au făgăduit ceva dușmanului sau pe ideea că au fost rare cazurile cînd oamenii au promis ceva dușmanului. După părerea mea, în cazul de față oratorul a voit să insiste asupra cazurilor rare în care oamenii au fost siliți să facă o propunere dușmanului, deci și lecțiunea adoptată de manuscrisele Pb își are rațiunile ei.

Autorul are însă toată dreptatea ca, în cazul I, 36, 130, unde citim : *Cum autem pulchritudinis duo genera sint, quorum in altero uenustas sit, in altero dignitas, uenustatem muliebrem ducere debemus, dignitatem uirilem*, să aleagă lecțiunea *ducere* și nu *dicere*, ca manuscrisul B², și *debemus* nu *demus*, ca manuscrisul P¹. Într-adevăr, în acest caz nu este vorba de a denumi o calitate, ci de a o socoti, de a o încadra într-un gen, de a o defini.

La p. 184 este desigur o eroare de tipar, care a scăpat. Într-adevăr, în I, 42, 150, citim : *Opifices omnes in sordida arte uersantur nec enim quidquam ingenium habere potest officina minimeque artes eae probandae quae ministrae sunt voluptatum* :

Cetarii, laniæ, coqui, fartores, piscatores, ut ait Terentius... Este vorba despre cuvîntul *ingenium*. Cu siguranță că Cicero a vrut să spună că meșteșugurile citate nu au în ele nimic distins, nimic nobil, nimic demn de un om liber, idee pe care o exprimă cuvîntul *ingenium* și nu *ingenum*, care ar veni de la *ingeno* și n-ar avea aici nici un sens. Pe de altă parte, în aparatul critic nu se face nici o observație cu privire la această formă.

Al doilea volum, care cuprinde ultimele cărți din *De officiis*, vine să completeze în chip fericit editarea acestei însemnate opere a lui Cicero. Autorul ediției dă și aici dovadă de calitățile semnalate cu ocazia discutării primului volum : cunoașterea profundă a problemelor pe care le ridică opera lui Cicero în discuție, bibliografie abundentă, alegere judicioasă a lecțiilor. Cele spuse mai sus ne-ar dispensa de a mai da noi exemple. Am vrea totuși să arătăm încă o dată că tradiția manuscrisă ezita sau avea de ales adesea între lecțiuni care aveau șanse egale de a fi corecte. Astfel, în II, 16, 65 citim : *Ac de iure praediorum sanctum apud nos est iure ciuili ut in iis uendendis uilia dicerentur, quae nota essent uenditori*. Este vorba mai întii, de *sanctum*, pe care V¹ îl dă sub forma *sancitum*, care putea fi egal valabilă. Dar mai importantă ni se pare forma *his* pentru *iis*, pe care o dau manuscrisele HB²P². Aici este problema pronumelui demonstrativ pe care-l întrebuița Cicero cînd voia să ilustreze ceva. Se putea foarte bine să întrebuițeze și pronumele *is*, *ea*, *id*, dar și pronumele *hic*, *haec*, *hoc*, care aducea exemplul mai aproape de autor și de discuție. Astfel că este greu de precizat cum a scris Cicero. Aceași problemă se pune și în III, 18, 73, unde citim : *Periclitamur, si placet, et in iis quidem exemplis in quibus peccari uulgus hominum fortasse non putet*. Manuscrisul H dă *his*, pentru motivul arătat.

Un indice care cuprinde numele proprii din toate cele trei cărți vine și completează lucrarea.

M. Testard a făcut un frumos serviciu colecției publicînd această ediție a importanței opere a lui Cicero.

N. I. Barbu

<C. SALLVSTI CRISPI> *Epistolae ad Caesarem*. Introduzione, testo critico e commento a cura di Paolo Cugusi, Cagliari, 1968, 444[–448] p. (*Annali delle Facoltà di Lettere-Filosofia e Magistero dell'Università di Cagliari*, vol. XXXI)

Din 1962, cînd a apărut ediția a șasea a lui Alfons Kurfess (în „Bibliotheca Teubneriana” ; recenzată de mine în Studii clasice, IX, 1967, p. 311), *Epistolele* lui Salustiu au mai fost publicate de W. Eisenhut (Stuttgart, 1965), traduse de P. Frassinetti (Torino, 1963) și amănunțit studiate de V. Paladini (*Sallustius rerum Romanarum florentissimus auctor*, Napoli, 1968, p. 121–212!). Prezenta ediție a tînărului asistent Paolo Cugusi, impresionantă din toate punctele de vedere, ne dispensează aproape cu desăvîrșire de a mai recurge la cele anterioare.

Una din principalele probleme pe care le ridică în fața filologilor cele două epistole este autenticitatea. Cugusi menționează încă din succinta prefață că echilibrul substanțial existent pînă în 1950 între partizanii paternității salustiene și cei care socot că avem de-a face